अष्ट विकृति विमर्श

– डॉ. धीरेन्द्र झा, दरभंगा

वेद भारतीय संस्कृति व ज्ञान के मूलस्त्रोत है । वेदों की रक्षा के निमित्त ही शिक्षा कल्प, छन्द, निरुक्त ज्योतिष एवं व्याकरणादि षडंगो का निर्माण हुआ । इसी क्रम में वैदिक मन्त्रों को प्रक्षेपों से बचाने व शुध्दता को बनाये रखने हेतु अष्ट विकृतियों का निर्माण हुआ । ये वेद के पद क्रम व संहिता की रक्षा के निमित्त ऋषियों द्वारा आविष्कृत की गयी । वेद उच्चारण के समय स्वर का नियमन अष्ट विकृति के द्वारा किया जाता है तो निम्न हैं :–

''जटा–माला–दण्ड–रेखा–रथ–ध्वज–शिखा–घना: । क्रममाश्रित्य निर्वृत्रा विकारा अष्ट विश्रुता: ।।''

ये अष्ट विकृतियाँ वैदिक ऋषियों द्वारा वेदपाठ की अक्षुण्णता व शुध्दता को बनाये रखने का सुदृढ़ प्रयत्न है । वाराहपुराण में कहा गया है कि:–

''संहिता पाठत: पुण्यं द्विगुणं पदपाठत: । त्रिगुणं पदपाठेन जटापाठेन षडगुणम् ।।

भगवान मनु ने भी इस सम्बन्ध में कहा है – ''वेदवेदार्थ तत्वज्ञा जटाक्रम विशारदा: । श्रोत्रिया ब्राह्मणा: श्रेष्ठा: पंक्तिपावन पावना: ।।

ब्रह्माण्डपुराण व आदित्यपुराणों में जटादि विकृतियों की प्रशंसा की गयी है । मूलत: वेद का मूल मन्त्र भाग सर्वदा शुध्द बना रहे, कही भी कोई ऊपर से प्रक्षिप्त न मिला दे तदर्थ हमारे ऋषियों ने श्रुति परंपरा की अक्षुण्णता व मूल स्वरुप की रक्षा के लिए अष्ट विकृति नामक स्वर उच्चारण व्यवस्था का निर्माण किया तदर्थ अष्ट प्रकार के छन्ना पात्रों की व्यवस्था की, जिसे हम जटा माला शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ और घन के नाम से अभिहिंत करते हैं । यथा :–

''जटा माला शिखा ध्वजो दण्डो रथो घन: । अष्टौ विकृतय: प्रोक्ता: क्रमपूर्वा महर्षिभि: ।।

ये अष्ट विकृतियाँ क्रमपूर्व होती है । इन में से जटा व दण्ड ये दो मुख्य विकृतियाँ है क्योंकि इनमें ही अन्य विकृतियाँ हो सकती हैं । जटा शिखा के अनुसार ही चलती हैं तथा दण्ड माला रेखा ध्वज व रथ के अनुसार चलती हैं । घन जटा और दण्ड का अनुसरण करती है । इनमें से सर्वप्रथम जटा का लक्षण यह हैं :–

''अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पढेत् क्रमम् । विलोमें पदवत्सन्धि: अनुलो मे यथाक्रमम् ।।१।।

जटा का द्वितीय लक्षण है कि:–

''क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेवपूर्वम् । अभ्यास्यपूर्वंच तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जट भिधीयते ।।

१) जटा का उदाहरण द्रष्टव्य है :–

अनुलोम १+२	विलोम २+१	अनुलोम १+२	क्रम १+२	व्युत्क्रम २+१	संक्रम १+२
यस्सं	समोषधय:	ओषधयस्सम्	सम्वदन्ते	वन्दन्ते सं	सवदन्ते ।
वदन्ते सोमेन	सोमेनवदन्ते	वदन्ते सोमेन	सोमेनसह	सहसोमेन	सोमेन सह ।
सह	राज्ञा राजासह	सह राजा	राज्ञेतिराजा ।		
यस्मैकृणोति	कृणोतियस्मै	यस्मैकृणोति ।			
कृणोतिब्राह्मणो	ब्रह्माण:कृणोति	कृणोतिब्राह्मण: ।			
ब्राम्हणस्तं	तंब्राह्मणे	ब्राह्मणस्तं	तंराजन्	राजस्तं तं राजन् ।	
राजन्पारयामसि	पारयामसिराजन्	राजनपारयामसि	पारयामसीतिपार	यामसि ।।१।।	

२) माला

अष्ट विकति के द्वितीय माला के दो भेद है – पुष्पमाला और क्रममाला । क्रममाला का लक्षण निम्न है :–

''ब्रुयात् क्रम विपर्यासाअर्धर्चस्यादितोऽन्तत: ।
अन्तत्र्चादिंनयादेवं क्रममालेति गीयते ।।१।।

क्रममाला के गायन विधान का उदाहरण द्रष्टव्य है यथा :–

ओषधय: सं । राज्ञेतिराज्ञा । संवदन्ते । राज्ञासह । वदन्ते सोमेन । सह सोमेन ।
सोमेनसह । सोमेन वदन्ते । सहराजा । वदन्ते सं । राज्ञेति राज्ञा । समोषधय: ।।
यस्मैकृणोति । पारयामसीति पारयामसि । कृणोतिब्राह्मणा: । पारयामसि राजन् ।।

ब्राह्मणस्तं । राजस्तं । तं ब्राह्मणं । तं राजन् । राजन्पारयामसि । ब्राह्मण: कृणोति ।
पारयामसीति पारयामसि । कृणोति यस्मै ।।१।।

पूर्वार्धमन्त्र का

क्रममाला – आदिक्रम से	अन्तिम क्रम से
ओषधय: सं ।१	२. राज्ञेतिराज्ञा
संवदन्ते ३	४. राज्ञा सह
वदन्ते सोमेन ५.	६. सह सोमेन
सोमेन सह ७.	८. सोमेन वदन्ते
सह राज्ञा ९.	१०. वदन्ते सं
राज्ञेति राज्ञा ११.	१२. समोषधय:

उत्तरार्धमंत्र का

यस्मै कृणोति १३.	१९. पारयमसीति पारयामसि
कृणोतिब्रह्मण: १५	१६ पारयामसि राजन्
ब्राह्मणयस्तं १७	१८ राजँस्तम्
तं राजन् १९	२० तं ब्राह्मण:
राजन्पारयामसि २१	२२ ब्राह्मण: कृणोति
पारयामसीति पारयामसि २३	२४ कृणोति यस्मै

क्रममाला :–

पूर्वार्धमन्त्र का		उत्तरार्ध मंत्र का	
प्रारंभ सके अंततक	अन्त से प्रारंभतक	प्रारंभ से अंततक	अंत से प्रारंभ तक
१. ओषधय:सं	राज्ञेति राज्ञा ६	७. यस्मै कृणोति	पारयामसीति पारयामसि ११
२. संवदन्ते	राज्ञा सह ५	८. कृणोति ब्राह्मण	पारयामसी राजन् १०
३. वदन्ते सोमेन	सह सोमेन ४	९. ब्राह्मणस्तं	राजँस्तम् ९
४. सोमेन सह	सोमेन वदन्ते ३	१० तं राजन्	तं ब्राह्मण: ८
५. सह राज्ञा	वदन्ते सं २	११ राजन्पारयामसि	ब्रह्मण: कृणोति ७
६. राज्ञेति राज्ञा	समोषधय: १	१२ पारयामसीति पारयामसि	कृणोति यस्मै ६

२) माला के द्वितीय प्रकार नाम **पुष्पमाला** है जिसका लक्षण है :–
‘‘माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ।
आवर्तन्ते त्रयस्मास्यां क्रमव्युत्क्रम संक्रम: ।।१।।
जटावदेव पुष्पमाला भवति । तत्र प्रतिपदं विराम इतिकारश्चेति विशेष: ।
के चिच्च पुष्प मालायामितिकारं पदसन्धिस्थानेऽपि वदन्ति ।।२।।’’
यथा : ‘‘ओषधय इति सम् ओषधय: ब्राह्मणस्तमिति ब्राह्मण: तम् । राजँस्तं इति राजन् तम् इत्यादि: ।

	क्रम	व्युत्क्रम	संक्रम	इति विराम:
१	ओषधय:सं	समोषधय:	ओषधय:सं	,, ,,
२	संवदन्ते	वदन्तेसम्	संवदन्ते	,, ,,
३	सोमेन सह	सह सोमेन	सोमेन सह	,, ,,
४	सह राज्ञा	राज्ञा सह	सह राज्ञा	,, ,,
५	राज्ञेतिराजा ।।			,, ,,
६	यस्मै कृणोति	कृणोति यस्मै	यस्मै कृणोति	,, ,,

७	कृणोति ब्रह्मण:	ब्राह्मण: कृणोति	कृणोति ब्राह्मण:	,, ,,
८	ब्राह्मणस्तं	तं ब्राह्मणं	ब्राह्मणस्तम्	,, ,,
९	तं राजन्	राजँस्तं	तं राजन्	,, ,,
१०	राजन् पारयामसि	पारयामसि राजन्	राजन्पारयामसि	,, ,,
११	पारयामसीति पारयामसि ।।			

३) विकृति के तृतीय भेद को **शिखा** कहते है । पद के बाद में अवस्थित जटा को ही शिखा कह जाता है । जिसका लक्षण है:–

''पदोत्तरां जटामेव शिखामांर्या: प्रचक्षते ।।

शिखापाठ निम्न प्रकार से किया जाता है यथा:–

ओषधय:सं समोषधय: औषधय: सं वदन्ते ।
सं वदन्ते वदन्ते सं संवदन्ते सोमेन ।
वदन्ते सोमेन सोमेन वदन्ते वदन्ते सोमेन सह
सोमेन सह सह सोमेन सोमेन सह राज्ञा ।
सह राज्ञ राज्ञा सह सह राज्ञा ।।
यस्मै कृणोति कृणोति यस्मै यस्मै कृणोति ब्राह्मण: ।
कृणोति ब्राह्मणो ब्राह्मण: कृणोति कृणोति ब्राह्मणम् तम् ।।
ब्राह्मणस्तं तं ब्राह्मणे ब्राह्मणस्तम् राजन् ।
तम् राजन् राजस्तम् तम् राजन् पारयामसि ।
राजन् पारयामसि पारयामसिराजन् राजन्पारयामसि ।
पारयामसीति पारयामसि ।।

४) अष्ट विकृति के चतुर्थ भेद का नाम शास्त्रों **रेखा** बताया गया है । जिसका लक्षण निम्न है यथा:–

''क्रमाद् द्वि त्रिच तुष्पश्च पदक्रममुदाहरेत् ।
पृथक पृथक् विपर्यस्य लेखामाहु: पुन: क्रमात् ।।''

मंत्र के पूर्वार्ध का :– दो पदों में – ओषधय: सं । समोषधय: ओषधय: सम त्रिपद में :– सं वदन्ते सोमेन । सोमेन वदन्ते सं । सं वदन्ते ।

चृतुष्पद में– वदन्ते सोमेन सह राज्ञा । राज्ञा सह सोमेन वदन्ते । वदन्ते सोमेन । सोमेन सह । सह राज्ञा । राज्ञेति राज्ञा ।।

उत्तरार्ध मंत्र का

२. यस्मै कृणोति । कृणोति यस्मै । यस्मै कृणोति ।
३. कृणोति ब्राह्मणस्तं । तं ब्राह्मण: कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: ।
४. ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि । पारयामसि राजस्तं ब्राह्मण: ।
ब्राह्मणस्तम् । तं राजन् । राजन् पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि ।

संपूर्ण मंत्र का रेखा पाठ इस प्रकार से किया जायेगा :

२. द्विपद में – ओषधय: सं । समोषधय: । ओषधय: सम् ।।
३. त्रिपद में – संवदन्ते सोमेन । सोमेन सं वदन्ते । संवदन्ते ।।
४. चतुष्पद में – वदन्ते सोमेन सह राज्ञा । राज्ञा सह सोमेन वदन्ते । वदन्ते सोमेन ।
५. पदपंचक में – सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति । कृणोति यस्मै राजासह सोमेन । सह सामेन ।।
६. षट्पद में – सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं । तं ब्राह्मण: कृणोति यस्मै राज्ञा सह । सह राज्ञा ।।
७. सप्तपदी में – राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं । राजन्पारयामसि ।
पारयामसि राजस्तं ब्राह्मण: कृणोति यस्मै राज्ञा । राज्ञा यस्मै।। यस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मणस्तं । तं

राजन् । राजन् पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि ।।

५) अष्ट विकृतियों में पंचम विकृति का नाम **ध्वज** है जिसका लक्षण शास्त्रों में निम्न बताया गया है यथा :-

'' ब्रूयादादे: क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेदयदि ।
वर्गे च ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वज: स्मृत: ।।''

प्रारंभिक वर्धित क्रम में	उत्तरवर्ती उतरते हुए क्रम में
१. ओषधय: सं ।	२. पारयामसीति पारयामसि ।
३. संवदन्ते ।	४. राजन्पारयामसि ।
५. वदन्ते सोमेन ।	६. तं राजन् ।
७. सोमेन सह ।	८. ब्राह्मणस्तं ।
९. सह राज्ञा ।	१०. कृणोति ब्राह्मण: ।
११. यस्मै कृणोति ।	१२. सह राज्ञा ।
१३. ब्राह्मणस्तं ।	१४. सोमेन सह ।
१५. तं राजन् ।	१६. वदन्ते सोमेन ।
१७. राजन् पारयामसि ।	१८. सं वदन्ते ।
१९. पारयामसीति पारयामसि ।	२०. ओषधय: सम् ।।

(क) यहाँ ध्वज के पढ़ने का क्रम अंकों में प्रदर्शित किया गया है ।

(स्व) जिस प्रकार एक मंत्र का एक ध्वज होता है उसी प्रकार पाँच, छह व सात मन्त्रों के वर्ग का भी इसी प्रकार ध्वज होता है किन्तु जहाँ वर्ग के आरंभ में स्थित दो पद का वर्ग के अन्त में पद के द्वारा दो बार उच्चारण किया जाए तो उसे वर्ग संबध्द जानना चाहिए जैसे - ''अग्निमीले... आगमदिति आगमत्'' इति प्रथम वर्ग का ऋगवेद का ध्वज समभ्फना चाहिए । लक्षणानुसार - ''वर्गे वा ऋचि वा य: पठित: स ध्वज: स्मृत: । अर्थात् वर्ग अथवा ऋचा द्वारा जो पढ़ा जाए उसे ध्वज समभ्फना चाहिए ।

६) विकृति के छठें भेद को **दण्ड** कहते है । दण्ड काल क्षण है कि-

''क्रममुक्त्वा विपर्ययस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् । अर्धर्चादिव मुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ।

इसके पाठ की विधि निम्न है यथा :-

पूर्वार्ध का :-

२.ओषधय: सं । समोषधय: ।

३. ओषधय: सं । संवदन्ते । वदन्ते समोषधय: ।

४. ओषधय: सं । संवदन्ते । वदन्ते सोमेन । सोमेन वदन्ते । वदन्ते समोषधय: ।

५. ओषधय: सं । संवदन्ते । वदन्ते सोमेन । सोमेन सह । सह सोमेन वदन्ते । समोषधय: ।

६. ओषधय: सं । सं वदन्ते । वदन्ते सोमेन । सोमेन सह । सह राज्ञा । सह राज्ञा सोमेन वदन्ते समोषधय: ।

७. ओषधय: सं । सं वदन्ते । वदन्ते सोमेन । सोमेन सह । सह राज्ञा । राज्ञति राज्ञा ।

उत्तरार्ध का :-

२. यस्तै कृणोति । ब्राह्मण यस्मै ।

३. अस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मण: कृणोति यस्मै ।

४. अस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मणस्तं । तं ब्राह्मण: कृणोति यस्मै ।

५. अस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मणस्तं । तं राजन् । राजंस्तं ब्राह्मण: कृणोति यस्मै ।

६. अस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मणस्तं । तं राजन् । राजन्पारयामसि । पारयामसि राजंस्तं ब्राह्मण: कृणोति यस्मै ।।

अस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मणस्तं । तं राजन् । राजन्पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि ।।

७) विकृति का सातवां भेद **रथ** कहलाता है जिसका लक्षण है - ''पारशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथ: ।।''

रथ के तीन प्रकार होते हैं – द्विचक्र, त्रिचक्र तथा चतुश्चक्र । द्विचक्र तो आधी ऋचा का भी होता है । त्रिचक्र में प्रति पाद में समान गायत्री मंत्र के समान पद होते है । चतुश्चक्र में पादश: पद के उच्चारण की व्यवस्था होती है । उदाहरण द्रष्टव्य है –

१) द्विचक्र रथ आधे मन्त्र का

पूर्वाधन		उत्तरार्ध	प्रकार
१.	ओषधय: सं ।	यस्मै कृणोति ।	एकपात्क्रम:
	समोषधय: ।	कृणोति यस्मै ।	व्युत्क्रम:
२.१.	ओषधय: सं	यस्मै कृणोति ।	द्विपात्क्रम
२.	संवदन्ते	कृणोति ब्राह्मण: ।	व्युत्क्रम
३.१.	ओषधय: सं	यस्मै कृणोति ।	त्रिपात्क्रम
२.	सं वदन्ते	कृणोति ब्राह्मण: ।	,, ,,
३.	वदन्ते सोमेन	ब्राह्मणस्तम् ।	,, ,,
४.१.	ओषधय: सं	यस्मै कृणोति	चतुष्पात्क्रम
२.	सं वदन्ते	कृणोति ब्राह्मण: ।	,, ,,
३.	वदन्ते सोमेन	ब्राह्मणस्तम् ।	,, ,,
४.	सोमेन सह	तं राजन्	,, ,,
	सह सोमेन वदन्ते समोषधय: । राजंस्तब्राह्मण: कृणोति यस्मै		व्युत्क्रम
५.१.	ओषधय: सं	यस्मै कृणोति	पंचपात्क्रम
२.	सं वदन्ते	कृणोति ब्राह्मण: ।	,, ,,
३.	वदन्ते सोमेन	ब्राह्मणस्तम् ।	,, ,,
४.	सोमेन सह	तं राजन्	,, ,,
५.	सह राज्ञा	राजन्पारयामसि	,, ,,
	राज्ञेति राज्ञा	पारयामसीति पारयामसि ।।	

दो मन्त्रों के साथ साथ पठन होने के कारण द्विचक्र रथ के दो भेद होते है जिसमें प्रथम का उदाहरण पूर्व में बताया गया है । द्वितीय प्रकार के **द्विचक्र रथ** का उदाहरण द्रष्टव्य है :–

मन्त्र :– ''अग्निमीले पुराहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् । (१/१/१) ।
अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।
अकारि रत्नधातम: ।(१/२०/१) ।।

प्रथम मंत्र के पद	द्वितीय मंत्र के पद
१) अग्निमीले	अयं देवाय
ईलेऽग्निम्	देवायायम् ।
२) अग्निमीले । ईलेपुरोहितम् ।	अयं देवाय । देवाय जन्मने ।
पुरोहित मीलेग्निम् ।	जन्मने देवायायम् ।

३) अग्निमीले । ईलेपुराहित् । पुरोहितं यज्ञस्य । अयंदेवाय । देवायजन्मने । जन्मने स्तोम: ।
यज्ञस्य पुरोहितमीलेग्निम् । स्तोमोजन्मने देवायायम् ।
४) अग्निमीले । ईले पुरोहितम् । परोहितं यज्ञस्य । पुराहितमिति पुर:हितम् । यज्ञस्य देवम् ।
अयं देवाय देवाय जन्मने । जन्मने स्तोम: । स्तोमो विप्रेभि: ।
देव यज्ञस्य पुराहितमीलेऽग्निम् । विप्रेभि:स्तोमो जन्मने देवायायम् ।
५) अग्निमीले ईलेपुरोहितम् । पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहितमिति पुर:हितम् यज्ञस्यदेवम् । देवमत्विजम् ।।
अयं देवाय । देवाय यन्मने । जन्मने स्तोम: । स्तोमो विप्रेभि: । विप्रेभिरासया ।।

६) अग्निमीले । ईले पुरोहितम् । पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहित मिति पुर:हितम् । यज्ञस्य देव ।।

अयं देवाय । देवाय जन्मने । जन्मने स्तोम: । स्तोमोविप्रेभि: । विप्रेभिरासया । देवमृत्विजम् ऋत्विजमित्युत्विजम् । आशयेत्याशया ।।

७) होतारं रत्नधातमम् । अकारि रत्नधातम: ।।

रत्नधातमं होतारं । रत्नधातमोकारि ।।

होतारं रत्नधातमं । अकारि रत्नधातम: ।।

रत्नधातममिति रत्नधातमम् । रत्नधातम् इति रत्नधातम: ।

चतुश्चक्र रथ में मन्त्र चार भागों में विभक्त करके गाया जाता है यथा :-

	प्रथम पाद	द्वितीय पाद	तृतीय पाद	चतुर्थ पाद
१.	ओषधय:सं ।	सोमेन सह ।	यस्मैकृणोति ।	तं राजन् ।
	समोषधय: ।	सह सोमेन ।	कृणोति यस्मै ।	राजंस्तम् ।
२.१.	ओषधय सम्	सोमेन सह	यस्मै कृणोति	तं राजन् ।
२.	सं वदन्ते	सह राज्ञा	कृणोति ब्राह्मण:	राजन्पारयामसि ।
	वदन्ते समोषधय: ।	राज्ञासह सोमेन ।	ब्राह्मण: कृणोति यस्मै ।	पारयामसि राजंस्तम् ।

प्रथमपाद :- ओषधय: सम् । संवदन्ते । वदन्त इति वदन्ते । (समाप्ति)

द्वितीयपाद:- सोमेन सह । सह राज्ञा । राज्ञेति राज्ञा । (समाप्ति)

तृतीयपाद :- यस्मै कृणोति । कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मण इति ब्राह्मण: । (समाप्ति)

चतुर्थपाद :- तं राजन् । राजन्पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि । (समाप्ति)

८) अष्ट विकृतियों में सर्वाधिक कठिन किन्तु प्रशस्त पाठ घन पाठ कहलाता है । घनपाठ के विशिष्ट रुप का नाम घनवल्लभ कहलाता है । जिसमें पंच संधिसहित अन्त से आदि तक तथा आदि से अन्त तक सभी प्रकार के पाठों का समन्वय होता है । प्रथम प्रकार के घन का लक्षण इस प्रकार बताया गया है यथा:-

''अन्तात्क्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यन्त मानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिण: ।।

अर्थात् अंतिम से मंत्र को पढ़ते हुए प्रारंभ तक लाना पुन: प्रारंभ सें क्रमश: अंतिम तक पाठ करना ''घन'' पाठ कहलाता है । उदाहणार्थ :-

मंज़ का पूर्वार्ध (अंत से प्रारंभ तक)

राज्ञेति राज्ञा । सह राज्ञा । सोमेन सह । वदन्ते सोमेन । सं वदन्ते । ओषधय सम् ।।

(प्रारंभ से अन्त पर्यन्त):-

संवदन्ते । वदन्ते सोमेन । सोमेन सह । सह राज्ञा । राज्ञेति राज्ञा

मंत्र का उत्तरार्ध (अन्त से प्रारंभ तक)

पारयामसीति पारयामसि । राजन्पारयामसि । तं राजन् । ब्राह्मणस्तम् कृणोति ब्राह्मण: । यस्मै कृणोति ।। कृणोति ब्राह्मण: । ब्राह्मणंस्तं । तं राजन् । राजन्पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि ।।''

द्वितीय प्रकार के घन का लक्षण इस प्रकारे बताया गया है कि -

''शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पादा नि पुन: पठेत् । अयं घन इति प्रोक्त: इत्यष्टौ विकृति: पठेत् ।।''

अर्थात् पहले शिखापाठ करके तत्पश्चात उनका विच्छेद पुन: मूल संयुक्त पाठ घन पाठ कहलाता है यथा:-

शिखापाठ उसका विपर्यास पुन: पाठन

ओषधय: सं । समोषधय: । ओषधय संवदन्ते । वदन्ते समोषधय: । ओषधय: संवदन्ते सं वदन्ते । वदन्ते सं । सं वदन्ते सोमेन । सोमेन वदन्ते सं । संवदन्ते सोमेन । वदन्ते सोमेन । सोमेन वदन्ते । वदन्ते सोमेन सह । सह सोमेन वदन्ते । वदन्ते सोमेन सह ।। सोमेन सह । राज्ञा सह । सह राज्ञा । राज्ञेति राज्ञा ।।

((२) उत्तरार्ध मंत्र का)

यस्मै कृणोति । कृणोति यस्मै । यस्मै कृणोति ब्राह्मणो । ब्राह्मण: कृणोति यस्मै । यस्मै कृणोति ब्राह्मण: कृणोति ब्राह्मणो । ब्राह्मण कृणोति । कृणोति ब्राह्मस्तं । तं ब्राह्मण: कृणोति । कृणोति ब्राह्मणस्तम् ।। ब्राह्मणस्तं । तं ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्तं राजन् । राजस्तं राजन् । राजस्तं ब्राह्मणो । ब्राह्मणस्तंराजन् । तं राजन् । राजंस्तं । तं राजन्पारयामसि । पारयामससि राजस्तं । तं राजन्पारयामसि । राजन्पारयामसि । पारयामसिराजन् । तं राजन्पारयामसि । पारयामसीतिमसीति ।। पारयामसि ।।

पाँच संधियो (जोड़) से युक्त (क्रम, उत्क्रम, व्युत्क्रम, अभिक्रम तथा संक्रम) पाठ को धनक्ल्लम व घनपाठ कहते हैं । उसका लक्षण है यथा:- ''पदद्व्यस्य क्रम उत्क्रम व्युत्क्रम अभिक्रम संक्रम पदञ्चसंधिपाठो भवति । पञ्चसन्धियुतेन अन्तादादिपर्यन्तम् आदेरन्तपर्यन्तंच पाठेन द्वितीयो घनवल्लभ: सिध्यति ।।''

उदाहरणार्थ मन्त्र :-

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूती रनु । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ।।

१) परा मे । मे मे । मे परा । परो परा । परा मे ।।

परा मे । मे परा । परा मे । यन्ति । यन्ति मे परा । परा मे यन्ति ।।

२) मे यन्ति । यन्ति यन्ति । यन्ति मे । मे मे । मे यन्ति ।।

मे यन्ति । यन्ति मे । मे यन्ति । धीतयो:, धीतयो यन्ति मे मे यन्ति धीतय: ।।

३) यन्ति धीतय: । धीतये धीतय: । धीतयो यन्ति । यन्ति यन्ति । यन्ति धीतय: ।।

यन्ति धीतयो यन्ति, यन्ति धीतयो गावो:, गावो धीतयो यन्ति, धीतयो गाव: ।।

४) धीतयो गाव: । गावो गाव: । गावो धीतय: । धीतयो धीतय: । धीतयो गाव: ।

धीतयो गावो, गावो धीतयो, धीतयो गावो, न: न गावो धीतयो, धीतयो गावो न ।।

५) गावो न । न न । न गाव: । गावो गाव: । गावो न ।।

न गावो न । न गावो, गावो न, गव्यूती:, गव्यूतीर्न गावो, गावो न गव्यूती: ।।

६) न गव्यूति: । गव्यूती र्गव्यूती:, गव्यूतीर्न । न न । न गव्यूती: ।

न गव्यूति, र्गव्यूतीर्न, न गव्यूतीरऽन्व:, ऽनु गव्यूतीर्न न गव्यूती रनु ।।

७) गव्यूती रनु । अन्वनु । अनु गव्यूती: । गव्यूती र्गव्यूती: । गव्यूती रनु ।

गव्यूतीरन्वऽनु गव्यूती, र्गव्यूतीरनु, अन्वित्यनु ।।

८) इच्छन्तीरुरुचक्षसं । उरुचक्षसंमुरुचक्षसं । उरुचक्षसमिच्छन्ती: । इच्छन्तीरिच्छन्ती: । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ।

इच्छन्तीरुरुचक्षस, मुरुचक्षसमिच्छन्ती, रिच्छन्ती, रुरुचक्षसम् । उरुचक्षसमित्युरुचक्षसम् ।।

इस प्रकार वैदिक स्वर पाठ की रक्षा में इन अष्ट विकृतियों का महत्वपूर्ण स्थान है । इनके प्रवक्ता व आविष्कर्ता शिशिर व व्याडि नामक महर्षि थे । उन्होंने वेद को मूल स्वरुप में बनाये रखने के लिए इन अष्ट विकृतियों की रचना की अथवा पूर्व परंपरानुसार प्राप्त की । इति ।।

- डॉ. धीरेन्द्र झा

संस्कृत विभाग प्रमुख

भारती शिक्षा समिति, बिहार

विंध्यवासिनी पथ, कदमकुआँ

पटना-८००००३ (बिहार)